

*Ewa Czerwińska*

## **Teoria naznaczania społecznego i możliwości jej zastosowania w kontekście współczesnej przestępczości nieletnich w Polsce**

### **Wprowadzenie**

Zagadnienia będące przedmiotem rozważań niniejszego artykułu dotyczą zjawiska przestępczości wśród nieletnich we współczesnej Polsce. Głównym celem jest prezentacja rozważań przedstawicieli kierunku naznaczania społecznego. Wybór ten podyktowany jest następującymi względami: po pierwsze, podejścia te wyjaśniają etiologię przestępczości młodzieży, odwołując się do zjawiska zmian społecznych w sposób bezpośredni, po drugie, są zaliczane do koncepcji nurtu antynaturalistycznego w kryminologii.

Dla przypomnienia warto zaznaczyć, iż klasyczny, ale nadal dobrze systematyzujący podział teorii kryminologicznych (w tym również tych o orientacji socjologicznej), dotyczy przyporządkowania określonych nurtów teoretycznych trzem paradygmatom kryminologicznym:

1. Kryminologii pozytywistycznej – naturalistyczna metodologia (m.in. pomiar, analiza ilościowa), deterministyczne uwarunkowanie zachowania jednostki, zajmowanie się przede wszystkim przyczynami przestępczości, koncentracja na osobie sprawcy, konsensualna wizja społeczeństwa;
2. Kryminologii antynaturalistycznej – metodologia nauk humanistycznych (socjologii humanistycznej) z koniecznością odwoływania się do wartości i ocen oraz używanie metod jakościowych, indeterministyczna wizja człowieka, orientacja na normę i mechanizmy reakcji społecznej na zachowanie naruszające porządek prawny, konfliktowa wizja społeczeństwa i prawa karnego;
3. Kryminologii neoklasycznej – metodologia nauk przyrodniczych lub humanistycznych, wartościowanie zjawisk społecznych, istnienie wolnej woli oraz elementu zewnątrzsterowności jednostki, zwiększenie efektywności instytucji kontroli społecznej, konsensualna wizja społeczeństwa<sup>1</sup>.

Do pozytywistycznych teorii socjologicznych kwalifikuje się:

- koncepcje ekologiczne (R. Park, E. Burgess, C. Shaw, H. McKay, F. Thrasher),
- teorie strukturalne (R. Merton),
- teorie zróżnicowania kulturowego (A. Cohen, W. Miller, R. Cloward i L. Ohlin),
- teorie uczenia się (E. Sutherland, G. Sykes i D. Matza),
- teorie kontroli (T. Hirschi, M. Gottfredson).

<sup>1</sup> J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 1999, s. 44–57.

W nurcie kryminologii antynaturalistycznej, której powstanie było związane z negacją i krytyką pozytywizmu w kryminologii, można wymienić następujące teorie:

- teorię naznaczania społecznego (E. Lemert, H. Becker, E. Schur, D. Matza, F. Sack),
- teorię konfliktu, kryminologię radykalną i krytyczną (T. Bernard, G. Vold, A. Turk, R. Quinney, I. Taylor, P. Walton, J. Young, N. Christie),
- nurt fenomenologiczny (K. Erikson, W. Chambliss, M. Foucault)<sup>2</sup>.

W obrębie kryminologii neoklasycznej i nurtów jej pokrewnych, w których przywoływano założenia kryminologii klasycznej i które stanowiły krytyczną ripostę przede wszystkim na postulaty pozytywistycznych teorii socjologicznych oraz ich sposób rozważania kwestii przestępstwa i kary, można wyróżnić takie koncepcje, jak:

- koncepcja sprawiedliwej odpłaty (A. von Hirsch),
- koncepcja wolnej woli (E. van den Haag),
- ekonomiczna teoria przestępczości (G. Becker, I. Ehrlich),
- koncepcja J. Wilsona (tzw. teoria wybitych szyb),
- koncepcja działań rutynowych i sposobności przestępczych (M. Felson)<sup>3</sup>.

Jedną z negatywnych konsekwencji transformacji społeczno-ustrojowej w Polsce jest wzrost liczby czynów zabronionych popełnianych przez młodzież oraz znaczące zmiany jakościowe charakteryzujące przestępczość nieletnich<sup>4</sup>.

Poddając analizie zmiany ilościowe w powyższym zjawisku, należy zaznaczyć, iż największy wzrost liczby czynów karalnych w tej grupie nastąpił w pierwszej połowie lat 90. – w roku 1995 czynów tych było o ponad 36% więcej niż w roku 1990. W roku 2007 liczba czynów karalnych nieletnich była mniejsza o 7% niż w 2006 roku i prawie o 15% większa niż w roku 2002. W latach 2002–2007 współczynnik czynów nieletnich zwiększył się o ok. 35%<sup>5</sup>. Jeśli chodzi o odsetek ogólnej liczby przestępstw stwierdzonych, to w latach 1990–1995 czyny sprawców pomiędzy 13 a 17 rokiem życia stanowiły od prawie 7% do ok. 9% wszystkich przestępstw. Najmniejszy odsetek czynów dokonywanych przez nieletnich był w latach 2002–2003 (poniżej 5), a ich liczba nie przekraczała 64 tys.<sup>6</sup>. Szczegółowe dane zamieszczono w tabeli 1.

---

<sup>2</sup> Por. ibidem; H.J. Schneider, *Przyczyny przestępczości. Nowe aspekty międzynarodowej dyskusji o teoriach kryminologicznych*, „Archiwum Kryminologii” T. XXIII–XXIV, 1998; L. Tyszkiewicz, *Od naturalizmu do humanizmu w kryminologii*, Katowice 1991.

<sup>3</sup> Ibidem.

<sup>4</sup> Osoby nieletnie to takie, które dopuściły się czynu karalnego po ukończeniu 13 lat, a nie ukończyły lat 17 – art. 1 § 1 pkt 2 u.p.s.n.

<sup>5</sup> Zmiany demograficzne, przede wszystkim spadek urodzeń w drugiej połowie lat 80., zapoczątkowały zmniejszenie się populacji nieletnich od roku 1999. Dlatego współczynniki na 100 tys. ludności w wieku 13–16 lat były większe nawet w przypadku mniejszej liczby stwierdzonych czynów dokonanych w grupie nieletnich.

<sup>6</sup> Zaznaczyć należy, że dane o czynach karalnych popełnionych przez nieletnich odnoszą się tylko do przestępstw stwierdzonych i wykrytych. Zob. A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski, *Atlas przestępczości w Polsce 4*, Warszawa 2009, s. 46–47.

Tab. 1. Czyny karalne nieletnich w latach 1990–2007

| Czyny karalne nieletnich |                    |  |                                    |
|--------------------------|--------------------|--|------------------------------------|
| Lata                     | Liczba bezwzględna | Na 100 tys. ludności w wieku 13–16 lat | Odsetek ogólnej liczby przestępstw |
| 1990                     | 60 525             | 2449,4                                 | 6,9                                |
| 1991                     | 62 834             | 2489,9                                 | 7,3                                |
| 1992                     | 66 220             | 2582,0                                 | 7,5                                |
| 1993                     | 72 152             | 2783,3                                 | 8,5                                |
| 1994                     | 75 822             | 2902,5                                 | 8,4                                |
| 1995                     | 82 551             | 3129,1                                 | 8,5                                |
| 1996                     | 70 073             | 2618,7                                 | 7,8                                |
| 1997                     | 72 989             | 2700,2                                 | 7,4                                |
| 1998                     | 78 758             | 2902,6                                 | 7,3                                |
| 1999                     | 70 245             | 2616,9                                 | 6,3                                |
| 2000                     | 76 442             | 2942,9                                 | 6,0                                |
| 2001                     | 69 366             | 2785,5                                 | 5,0                                |
| 2002                     | 63 317             | 2669,3                                 | 4,5                                |
| 2003                     | 63 239             | 2756,6                                 | 4,3                                |
| 2004                     | 70 107             | 3135,6                                 | 4,8                                |
| 2005                     | 71 482             | 3333,1                                 | 5,2                                |
| 2006                     | 77 515             | 3677,1                                 | 6,0                                |
| 2007                     | 72 476             | 3573,8                                 | 6,3                                |

Źródło: A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski, *Atlas przestępczości w Polsce 4*, Warszawa 2009, s. 46

Podając opisowi czyny karalne nieletnich według rodzajów w latach 1990–2007 można stwierdzić, iż w 2007 roku udział przestępstw popełnionych przez tę grupę sprawców na tle ogólnej liczby czynów zabronionych był prawie taki sam, jak w roku 2000 (6,3% i 6%). Zaznaczyć należy, że uległ zwiększeniu odsetek przestępstw udziału w bójkach lub pobiciu (8 punktów procentowych), przestępstw spowodowania uszczerbku na zdrowiu (6 punktów procentowych) i rozbojów (3 punkty procentowe)<sup>7</sup>. Zmniejszył się natomiast odsetek przestępstw z ustaw o przeciwdziałaniu narkomanii – w roku 2000 nieletni byli sprawcami około co piątego przestępstwa tego typu, w 2007 niespełna co siódmego. Jeśli chodzi o zbrodnie przeciwko życiu i zdrowiu to udział nieletnich w zabójstwach w 2007 roku był taki sam jak w roku 2000 (1,3%), odsetek zgwałceń zmniejszył się bardzo nieznacznie – z 8 do 6,9. Biorąc pod uwagę włamania do mieszkań, to w roku 2000 i 2007 nieletni byli sprawcami prawie co szesnastego włamania<sup>8</sup>. Szczegółowe dane o czynach karalnych nieletnich według rodzajów zamieszczono w tabeli 2.

<sup>7</sup> W kategorii „rozbój” ujęto trzy rodzaje czynów: rozbój, kradzież rozbójniczą, wymuszenie rozbójnicze.

<sup>8</sup> A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski, op. cit., s. 48–49.

**Tab. 2.** Czyny karalne nieletnich według rodzajów na tle ogółu czynów zabronionych w latach 1990–2007 w Polsce

| Czyny karalne nieletnich w liczbach bezwzględnych* |                  |           |                                    |                            |              |         |          |                      |        |
|--|------------------|-----------|------------------------------------|----------------------------|--------------|---------|----------|----------------------|--------|
| Lata   | Ogółem           | zabójstwo | spowodowanie uszczerbku na zdrowiu | udział w bójce lub pobiciu | zgwaltowanie | rozbój* | kradzież | kradzież z włamaniem |        |
| 1990   | Czyny nieletnich | 60 525    | 17                                 | 741                        | 198          | 107     | 1464     | 17865                | 27353  |
|  | ogółem           | 883 346   | 730                                | 10415                      | 3935         | 1840    | 16217    | 159998               | 431056 |
| 1991   | Czyny nieletnich | 62834     | 19                                 | 1000                       | 354          | 122     | 2067     | 21344                | 24031  |
|  | ogółem           | 866095    | 971                                | 12956                      | 5553         | 1921    | 17094    | 151093               | 355896 |
| 1992   | Czyny nieletnich | 66220     | 21                                 | 1306                       | 457          | 109     | 3100     | 22299                | 25019  |
|  | ogółem           | 881076    | 989                                | 13795                      | 6060         | 1919    | 17715    | 137510               | 330741 |
| 1993   | Czyny nieletnich | 72152     | 22                                 | 2018                       | 664          | 142     | 5335     | 22236                | 26988  |
|  | ogółem           | 852507    | 1106                               | 16646                      | 7285         | 1976    | 21034    | 134089               | 314338 |
| 1994   | Czyny nieletnich | 75822     | 33                                 | 1992                       | 913          | 156     | 6600     | 22186                | 29400  |
|  | ogółem           | 906157    | 1160                               | 18454                      | 9223         | 2039    | 23574    | 180514               | 304293 |
| 1995   | Czyny nieletnich | 82551     | 26                                 | 2205                       | 1104         | 166     | 7790     | 25413                | 29810  |
|  | ogółem           | 974941    | 1134                               | 18901                      | 10600        | 2267    | 26858    | 211602               | 304899 |
| 1996   | Czyny nieletnich | 70073     | 36                                 | 2527                       | 1340         | 139     | 7508     | 14656                | 30880  |
|  | ogółem           | 897751    | 1134                               | 19371                      | 11575        | 1985    | 26257    | 157479               | 305703 |
| 1997   | Czyny nieletnich | 72989     | 36                                 | 2924                       | 1486         | 245     | 8658     | 14790                | 29631  |
|  | ogółem           | 992373    | 1093                               | 20506                      | 13005        | 2260    | 30063    | 184368               | 324017 |
| 1998   | Czyny nieletnich | 78758     | 29                                 | 3022                       | 1653         | 195     | 10542    | 13809                | 30197  |
|  | ogółem           | 1073042   | 1072                               | 19496                      | 13034        | 2174    | 34225    | 211651               | 355176 |
| 1999   | Czyny nieletnich | 70245     | 28                                 | 2943                       | 1571         | 137     | 11104    | 9266                 | 24847  |
|  | ogółem           | 1121545   | 1048                               | 17849                      | 12756        | 2029    | 44775    | 243537               | 369235 |
| 2000   | Czyny nieletnich | 76442     | 16                                 | 3256                       | 1782         | 191     | 12900    | 11716                | 23069  |
|  | ogółem           | 1266910   | 1269                               | 18429                      | 14363        | 2399    | 53533    | 309846               | 364786 |
| 2001   | Czyny nieletnich | 69366     | 20                                 | 2853                       | 1727         | 166     | 10838    | 10734                | 16814  |
|  | ogółem           | 1390089   | 1325                               | 16968                      | 14369        | 2339    | 49862    | 314820               | 325696 |
| 2002   | Czyny nieletnich | 63317     | 21                                 | 2877                       | 1697         | 118     | 9537     | 9616                 | 13704  |
|  | ogółem           | 1404229   | 1188                               | 16775                      | 14194        | 2345    | 47808    | 314929               | 304625 |
| 2003   | Czyny nieletnich | 63239     | 7                                  | 2835                       | 1923         | 237     | 9472     | 9631                 | 11238  |
|  | ogółem           | 1466643   | 1039                               | 15669                      | 14010        | 2322    | 51688    | 336143               | 294654 |
| 2004   | Czyny nieletnich | 70107     | 11                                 | 3260                       | 2175         | 95      | 9558     | 10666                | 10989  |
|  | ogółem           | 1461217   | 980                                | 15814                      | 14338        | 2176    | 48636    | 339086               | 266591 |
| 2005   | Czyny nieletnich | 71482     | 11                                 | 3016                       | 2147         | 116     | 8081     | 12002                | 11052  |
|  | ogółem           | 1379962   | 837                                | 15047                      | 13911        | 1987    | 42150    | 324144               | 221020 |
| 2006   | Czyny nieletnich | 77515     | 19                                 | 3429                       | 2694         | 148     | 8154     | 11650                | 9419   |
|  | ogółem           | 1287918   | 816                                | 14834                      | 14266        | 2001    | 35182    | 280709               | 173762 |
| 2007   | Czyny nieletnich | 72476     | 11                                 | 3534                       | 2958         | 126     | 7511     | 10540                | 9185   |
|  | ogółem           | 1152993   | 848                                | 14848                      | 14327        | 1827    | 27637    | 241104               | 141606 |

\* dane prezentowane w liczbach bezwzględnych nie uwzględniają zjawiska wyżu i nizu demograficznego

\*\* w kategorii rozbój uwzględniono takie czyny jak: rozbój, kradzież rozbójnicza, wymuszenie rozbójnicze

Źródło: A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski, *Atlas przestępczości w Polsce 4*, Warszawa 2009, s. 49

Podsumowując zmiany w przestępczości nieletnich w interesującym nas okresie można wyciągnąć następujące wnioski<sup>9</sup>:

– Analizując okres 1990–2007 niepokojący jest fakt wzrostu liczby czynów karalnych nieletnich, po szybkim wzroście w pierwszej połowie lat 90. odsetek czynów popełnianych przez nieletnich w ogólnej liczbie przestępstw stwierdzonych zmniejszył się do roku 2003. W następnych latach zaczął jednak ponownie wzrastać, a współczynnik czynów karalnych nieletnich był w roku 2007 o ponad 1/3 wyższy w porównaniu z rokiem 2002;

– Najbardziej obserwowalny jest wzrost udziału nieletnich w czynach z użyciem agresji i przemocy – w bójkach i pobiciach: o 2/3, w czynach spowodowania uszczerbku na zdrowiu: o 1/3, w rozbojach o 13%, natomiast znacznemu obniżeniu, bo o jedną trzecią uległ odsetek nieletnich popełniających czyny związane z narkotykami.

Jak zaznaczono wcześniej, w przypadku przestępczości nieletnich w Polsce na uwagę zasługuje jednak nie tylko wzrost liczby dokonywanych czynów zabronionych, ale przede wszystkim towarzyszące opisywanemu zjawisku zmiany jakościowe. Znaczący przedmiot<sup>10</sup> wymieniają następujące:

- obniżanie się dolnej granicy wiekowej sprawców przestępstw poniżej 13-tego roku życia,
- częste popełnianie przestępstw z użyciem agresji i przemocy,
- wyjście przestępczości z kręgu środowisk patologicznych – popełnianie czynów zabronionych przez osoby z tzw. dobrych domów,
- wzrost liczby czynów typu zabawowego (*play type*) wynikających z poczucia nudy i szukania wrażeń w zachowaniach opartych na agresji i przemocy lub aktach wandalizmu,
- coraz częstsze popełnianie zbrodni z niskich pobudek lub bez wyraźnego motywu (np. czyny na pozór bezmotywowe, o niezrozumiałej, irracjonalnej motywacji, w których określenie tzw. tła sytuacyjno-motywacyjnego sprawcy jest niezwykle trudne),
- częsty brak związku pomiędzy sprawcą a ofiarą, co przejawia się atakami na osoby obce sprawcy.

## Teoria naznaczania społecznego

Rozwój nurtu antynaturalistycznego w kryminologii i socjologii dewiacji zapoczątkowany został w latach 50. XX wieku przez kierunek o nazwie labelling theory, w polskiej literaturze fachowej zwany teorią naznaczania społecznego, teorią stygmatyzacji bądź teorią etykietowania, interakcji, reakcji społecznej.

Przedstawiciele tej koncepcji (E. Lemert, H. Becker, K. Erikson, J. Kitsuse, E. Schur oraz A. Cicourel i E. Goffman), bazując na założeniach symbolicznego inter-

<sup>9</sup> Ibidem, s. 315.

<sup>10</sup> Por. m.in.: J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, K., op. cit.; K. Krajewski, *Wpływ zmian politycznych, ekonomicznych i społecznych na przestępczość oraz jej percepcję w społeczeństwie*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego im. Prof. S. Batawii” 1995, nr 4; Z. Majchrzyk, *Nieletni, młodociani i dorośli sprawcy zabójstw. Analiza procesów motywacyjnych i dyspozycji osobowościowych*, Warszawa 2001; B. Urban, *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków 2000.

akcjonizmu (G. Mead), postrzegali dewiację jako zjawisko rodzące się podczas procesu interakcji społecznych. Pod wpływem symbolicznego interakcjonizmu nastąpiło zasadnicze przesunięcie w obrębie głównego przedmiotu zainteresowań kryminologii i socjologii dewiacji. Najogólniej rzecz ujmując, problematyka etiologiczna ustąpiła miejsca społecznej genezie kwalifikacji czynów jednostek jako przejawów dewiacji<sup>11</sup>.

Za prekursorów koncepcji etykietowania uznaje się E. Durkheima, E.H. Sutherlanda i F. Tannenbauma.

E. Durkheim wyraża pogląd, iż przestępczość jest zjawiskiem normalnym (występowało ono zawsze, w każdym społeczeństwie), wręcz koniecznym, by móc oddzielić jednoznacznie normę od patologii. Podaje przykład na niemożność istnienia społeczeństwa bez dewiacji:

Wyobraźmy sobie społeczeństwo świętych, klasztor przykładowy i doskonały. Zbrodnie w ścisłym tego słowa znaczeniu będą nam nieznane, a wykroczenia, które człowiekowi zwykłemu wydają się grzechami powszednimi, powodować będą taki sam skandal, jak w przeciętnej świadomości wywołuje pospolite przestępstwo. Jeśli więc to społeczeństwo będzie miało władzę sądzenia i karania, uzna owe czyny za zbrodnie i tak je będzie traktować [...]. Zbrodnia jest tedy konieczna, związana z podstawowymi warunkami wszelkiego życia społecznego, ale przez to samo jest użyteczna, gdyż warunki, z jakimi jest zespolona, są także nieodzowne dla normalnej ewolucji moralności i prawa<sup>12</sup>.

E. Sutherland uważa, iż reakcja społeczna wywiera wpływ na dewiacje poprzez fakt, iż określa dane zachowania osoby lub grupy jako dewiacyjne, co powoduje naznaczenie tych osób bądź grup i ich „wejście” w przypisane im role społeczne<sup>13</sup>.

F. Tannenbaum stwierdza, iż reakcja społeczna ma decydujące znaczenie w procesie stawania się przestępcą: „Młodociany przestępca staje się zły, ponieważ jest definiowany jako zły i ponieważ nie wierzy, że jest dobry”<sup>14</sup>.

W kierunku naznaczania można wyróżnić trzy płaszczyzny, na których analizuje się zjawisko dewiacji: problem społecznego tworzenia dewiacji, działalność instytucji kontroli społecznej, interakcje dewianta z otoczeniem<sup>15</sup>. Przedstawiciele tego kierunku, m.in. S. Becker, E. Lemert, J. Kitsuse, wyrażają pogląd, iż rozmiary dewiacji są w takiej samej lub większej mierze wynikiem działania instytucji kontroli społecznej, co zachowania osób określanych dewiantami<sup>16</sup>.

Na gruncie niniejszego opracowania zaprezentowano poglądy dwóch klasycznych przedstawicieli kierunku naznaczania społecznego H. Beckera i E. Lemerta oraz zasygnalizowano podejście współczesnego badacza nurtu naznaczania J. Braithwaite'a.

<sup>11</sup> L. Tyszkiewicz, op. cit., s. 65.

<sup>12</sup> E. Durkheim, *Zasady metody socjologicznej*, Warszawa 1968, s. 100–102.

<sup>13</sup> Za: A. Siemaszko, *Społeczna geneza przestępczości. Wokół teorii zróżnicowanych powiązań*, Warszawa 1979, s. 225 i 231.

<sup>14</sup> A. Tannenbaum, *Crime and Community*, New York 1938, cyt. za: A. Kojder, *Co to jest teoria naznaczania społecznego*, „Studia Socjologiczne” 1980, nr 3, s. 50.

<sup>15</sup> Por. A. Siemaszko, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993.

<sup>16</sup> Ibidem, s. 272.

Wyjściowa teza teorii naznaczania sformułowana przez H. Beckera brzmi następująco:

dewiacja nie jest właściwością czynu, który popełnia osoba, ale raczej konsekwencją zastosowania przez innych wobec przestępcy norm i sankcji. Dewiantem jest ten, w stosunku do kogo etykieta ta została skutecznie zastosowana; zachowanie dewiacyjne jest zachowaniem, któremu ludzie dali taką etykietę<sup>17</sup>.

H. Becker rozpatruje dewiacyjność zachowania na dwóch płaszczyznach: stosunku do reguł (postępowanie zgodne lub sprzeczne z regułami) oraz percepcji społecznej (zachowanie postrzegane lub niepostrzegane jako dewiacyjne). Krzyżując te dwa kryteria możemy uzyskać określenie zachowania konformistycznego oraz trzy rodzaje zachowań dewiacyjnych: zachowania błędnie oceniane (*falsely accused*), np. niesłuszne posądzenie, dewiacja ukryta (jednostki łamią reguły przy niewiedzy otoczenia) oraz dewiacja czysta (naruszenie reguł i odbiór tego faktu przez otoczenie bądź zachowanie jednostki zgodne z jedną normą przy jednoczesnym naruszeniu innej)<sup>18</sup>. Tak więc dewiantem zostaje ta jednostka, którą społeczeństwo (najczęściej w sposób przypadkowy) uznało za naruszającą reguły, a nie ta, która uczyniła to faktycznie, dewiacja natomiast jest rodzajem interakcji społecznej pomiędzy jednostką a otoczeniem (zob. tabela 3, 4).

**Tab. 3.** Typy zachowań dewiacyjnych

| Zachowania                      |                                  |                                    |
|---------------------------------|----------------------------------|------------------------------------|
| Postrzegane jako dewiacyjne     | Zgodne z regułami                | Sprzeczne z regułami               |
| Nie postrzegane jako dewiacyjne | Błędnie oceniane konformistyczne | Dewiacja czysta<br>Dewiacja ukryta |

Źródło: A. Siemaszko, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993, s. 303

**Tab. 4.** Relacje pomiędzy zachowaniem a jego oceną

| Zachowania                     | Zachowanie posłuszne normie | Zachowanie naruszające normę |
|--------------------------------|-----------------------------|------------------------------|
| Postrzegane jako dewiacyjne    | Fałszywie oskarżony         | Dewiant                      |
| Postrzegane jako niedewiacyjne | Konformista                 | Ukryty dewiant               |

Źródło: J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 2000, s. 136

Za najbardziej istotne w koncepcji H. Beckera<sup>19</sup> uważa się ujęcie procesu stawania się dewiantem (tzw. kształtowanie się „tożsamości”, kariery dewiacyjnej). Jest to proces ciągły, przechodzący przez cztery stadia:

- 1) wytworzenie się sytuacji społecznej dostępności zachowania dewiacyjnego,
- 2) pierwszy inicjujący czyn dewiacyjny,
- 3) kontynuowanie zachowania dewiacyjnego pod wpływem negatywnych naznaczeń,

<sup>17</sup> H. Becker, *Outsiders. Studies in Sociology of Deviance*, New York 1963, s. 9. Cyt. za: L. Tyszkiewicz, op. cit., s. 65.

<sup>18</sup> A. Kojder, *Co to jest teoria naznaczania społecznego*, op. cit.; A. Siemaszko, *Granice tolerancji...*, op. cit.; B. Pawlica, *Mechanizmy naznaczania społecznego. Socjologiczne studium teoretyczno-empiryczne*, Częstochowa 2001.

<sup>19</sup> H. Becker, op. cit., s. 9. Cyt. za: L. Tyszkiewicz, *Od naturalizmu...*, op. cit., s. 54.

4) ukształtowanie się tożsamości dewiacyjnej, wyrażające się w afiliacji z grupą dewiacyjną oraz zerwaniem więzi z konwencjonalnym światem.

Konkludując, pierwszym szczeblem kariery dewiacyjnej jest fakt popełnienia nonkonformistycznego czynu, następnie mamy do czynienia z najważniejszym momentem — publicznie określa się daną jednostkę jako dewianta (zmienia się jej publiczną tożsamość, następuje symboliczna generalizacja na inne jej zachowania i cechy). Uruchamia się wówczas mechanizm samospełniającego się proroctwa. Po pierwsze, jednostka zostaje odrzucona przez grupę oraz podejmowane są wobec niej zinstytucjonalizowane metody, po drugie, ulega zmianie jej obraz własny oraz oczekiwania „złego zachowania”. Ostatecznym etapem tej kariery jest przystąpienie jednostki do zorganizowanej grupy dewiacyjnej, która zaspokaja zdeprywowane i sfrustrowane potrzeby wynikające z nadania jej etykiety oraz uczy unikania represji ze strony otoczenia<sup>20</sup>.

Analizując wkład H. Beckera w problematykę dewiacji i przestępczości, podkreślić należy, iż autor ten wprowadził ponownie na grunt socjologii amerykańskiej rozważania na temat woli jednostki. Woluntarystyczna wizja człowieka znalazła swój wyraz w klasycznym dziele *Outsiders*, mimo iż w okresie jej pojawienia wielu czołowych przedstawicieli socjologii i kryminologii opowiadało się za pozytywnym i zdecydowanym determinizmem<sup>21</sup>.

Kolejny przedstawiciel kierunku naznaczania – E. Lemert<sup>22</sup> podzielił zachowania dewiacyjne na dwa rodzaje: dewiację pierwotną (czynniki psychiczne, społeczne, kulturowe prowadzące do popełnienia przestępstwa) i dewiację wtórną (proces stygmatyzacji rozpoczynający się w chwili społecznej reakcji na zachowanie dewiacyjne, tzn. wszczęcie postępowania karnego przeciwko sprawcy poprzez proces karny zakończony wyrokiem, który uważany jest za szczytowy moment procesu dewiacji wtórnej, gdzie publicznie określa się daną jednostkę jako przestępcę, dewianta). Cały ciąg reakcji społecznej powoduje, iż człowiek określony dewiantem faktycznie zaczyna funkcjonować w przypisanej mu roli, przejawiając zachowania wynikające z nadanej mu etykiety. Np., nieletni, któremu zdarzyło się naruszyć porządek prawny bardziej przez przypadek, bez elementów planowania czynu bądź z nikłą świadomością prawną, zostaje zakwalifikowany jako przestępca i na skutek stygmatyzacji rzeczywiście zachowuje się tak, jakby nim był.

E. Lemert wymienia następujące stadia procesu dewiacji:

- dewiacja pierwotna,
- reakcja społeczna, tzn. sankcje społeczne – kara<sup>23</sup>,
- kolejna pierwotna dewiacja,

---

<sup>20</sup> Por. A. Siemaszko, *Granice tolerancji...*, op. cit.

<sup>21</sup> L. Tyszkiewicz, op. cit., s. 65.

<sup>22</sup> E.M. Lemert, *Social Pathology. A Systematic Approach to the Theory of Sociopathic Behavior*, New York 1951, za: B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2000; K. Krajewski, *Podstawowe tezy teorii naznaczania społecznego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1983, nr 1; J. Pawłowska, *Pojęcie dewiacji w teorii etykietowania*, „Studia Socjologiczne” 1985, nr 1.

<sup>23</sup> Zaznaczyć należy, iż niejednokrotnie po odbyciu kary w instytucji penitencjarnej nie następuje rehabilitacja sprawcy w postaci ściągnięcia z niego etykiety dewianta – tym samym przykładowy złodziej, który odbył karę za kradzież, w swoim środowisku (miejsce zamieszkania, praca) funkcjonuje nadal jako złodziej, co powoduje po pierwsze, poczucie fru-



- bardziej surowa kara i większe odrzucenie sprawcy,
- następna dewiacja plus wrogość i uraza w stosunku do karzących,
- dalsza stygmatyzacja dewianta,
- wzmoczenia zachowania dewiacyjnego jako wynik stygmatyzacji i kary,
- akceptacja roli dewianta i próba przystosowania się do niej.

W końcu rozważań można zasygnalizować wkład w koncepcję naznaczania społecznego współczesnego badacza J. Braithwaite'a<sup>24</sup>, który dokonał istotnej jej modyfikacji, wprowadzając pojęcie wstydu jako ważnego środka nieformalnej kontroli społecznej. Najogólniej rzecz ujmując, wyróżnił on dwa rodzaje wstydu. Pierwszy to tzw. wstyd wyłączający, powodujący odrzucenie przez społeczność, raczej bez szans powrotu do pozycji w grupie, którą zajmowała jednostka przed dokonaniem czynu dewiacyjnego czy przestępczego. Drugi rodzaj to wstyd włączający, gdy mimo faktu dokonania czynu zabronionego i osądzenia, sprawca wraca do wspólnoty dzięki aktowi skruchy i wybaczenia.

## Podsumowanie

Teorię reakcji społecznej można wykorzystywać do wyjaśniania wpływu, jaki mogą wywierać zmiany społeczne, przede wszystkim ekonomiczne, na strukturę przestępczości oraz funkcjonowanie organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości.

W sytuacji kryzysu ekonomicznego wyraźnie nasila się reakcja społeczna na przestępczość, a tym samym następuje zwiększenie częstotliwości naznaczania jako przestępców jednostek, na które skierowana jest aktywność organów ścigania. W konsekwencji tego nasilają się aktywne działania instytucji typu: policja, prokuratura, sąd, co ma odzwierciedlenie w statystykach kryminalnych, w świetle których liczba przestępstw rośnie, a szczególnie jest to widoczne wobec czynów zabronionych, charakteryzujących się niskim wskaźnikiem wykrywalności (policja może „poprawić wykonanie”). Nie ulega natomiast istotnym zmianom statystycznym poziom przestępstw o tradycyjnie wysokim „wskaźniku wykrywalności”. Z drugiej strony, wzrost aktywności systemu wymiaru sprawiedliwości wpływa także na szybszy rozwój karier przestępczych, powodując nasilenie zjawiska dewiacji wtórnej, co prowadzi do podniesienia poziomu przestępczości w okresie późniejszym, zarówno tych przeciwko mieniu, jak i osobie<sup>25</sup>.

Odnosząc powyższe ustalenia do przestępczości młodzieży we współczesnej Polsce, w tym w okresie przemian społeczno-ustrojowych, należy pamiętać, iż znajduje się ona w okresie dojrzewania (adolescencji). Najogólniej rzecz ujmując, mamy wówczas do czynienia z kryzysem tożsamości<sup>26</sup> oraz zjawiskiem buntu młodzieńczego, tzw. okresem burzy i naporu<sup>27</sup>, które ze względu na swój specyficzny, rozstracji, skrzywdzenia, wyalienowania oraz niesprawiedliwego traktowania, po drugie, chęć odwetu i wrogość wobec innych.

<sup>24</sup> J. Braithwaite, *Shame and Criminal Justice*, "Canadian Journal of Criminology" 2000, Vol. 42.

<sup>25</sup> Por. J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, op. cit.

<sup>26</sup> Por. E. Erikson za: M. Argyle, *Psychologia stosunków międzyludzkich*. Warszawa 1991, s. 259–260; J.S. Turner, D.B. Helms, *Rozwój człowieka*, Warszawa 1999.

<sup>27</sup> Por. G. Hall, za: J.B. Weiner, *Zaburzenia psychiczne w wieku dorastania*, Warszawa 1977.

wojowy charakter stwarzają wysoki poziom napięcia emocjonalnego. Zewnętrznie może się to przejawiać poprzez reakcje destruktywne oraz autodestruktywne jawne (próby samobójcze, samouszkodzenia ciała, przestępczość, nadużywanie środków psychoaktywnych) i ukryte (utrata stanu zdrowia, obniżanie jakości własnego życia, zahamowanie potencjalnych możliwości rozwojowych) oraz poprzez manifestowanie innych zaburzeń w zachowaniu<sup>28</sup>. Doświadczanie przez młodzież powyższych stanów w połączeniu z negatywnymi czynnikami osobowościowo-sytuacyjnymi i społecznymi (typu: bezrobocie, brak perspektyw, kryzys autorytetów, zjawisko przemocy w rodzinie i szkole, konsumpcjonizm rozbudzający potrzeby przy nikłych możliwościach ich realizacji za pomocą legalnych środków) w większym stopniu sprzyja działaniom kompensacyjnym o charakterze przestępczym i autodestruktywnym.

Nieletni i młodociani<sup>29</sup> są szczególnie narażeni na stygmatyzujący wpływ instytucji formalnej kontroli społecznej i patogenicznych wpływów podkultury więziennej, tzw. drugiego życia w instytucjach resocjalizacyjnych. Stąd częste sugestie w kierunku sędziów aby wobec nieletnich, którzy nie charakteryzują się znacznym stopniem nieprzystosowania społecznego i demoralizacji, nie orzekać surowych wyroków i w miarę możliwości stosować środki zapobiegawcze lub karne niezwiązane z pobytem w zakładach poprawczych i karnych.

Pomimo znaczących osiągnięć, krytyczna analiza koncepcji naznaczania społecznego stwarza możliwość wyłonienia następujących jej mankamentów<sup>30</sup>:

- wieloznaczność i nieostrość pojęcia „dewiacyjna rola społeczna”,
- brak podziału (klasyfikacji) ról dewiacyjnych pod kątem stopnia ich trwałości,
- nieustalenie kwestii, jak szeroki zakres działań tzw. społecznej widowni można uznać za reakcję społeczną,
- trudności na poziomie teoretycznym i empirycznym w operowaniu pojęciem „dewiant”, „dewiacja”, ze względu na ich relatywność i kontekstowość oraz niecałkowite zerwanie z normatywną definicją dewiacji i dewianta,
- brak jednoznacznego ujęcia pojęcia „normy” oraz zaniedbywanie faktu zderzania się norm „oficjalnych” i nieformalnych,
- niebranie pod uwagę znacznego marginesu swobody w tworzeniu i pełnieniu ról dewiacyjnych, zakładając, iż są one „dane” i niezmiennie,
- uproszczone i deterministyczne przedstawienie charakterystyki kariery dewiacyjnej,
- pomijanie zagadnienia odzewu dewianta na reakcje społeczne, co w konsekwencji doprowadziło do deterministycznego obrazu jednostki (postrzeganej jako

<sup>28</sup> Zob. D. Kubacka-Jasiecka, *W poszukiwaniu tożsamości – od agresji potencjalnej do destruktywności*, [w:] *Dewiacja wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, red. B. Urban, Kraków 2001; B. Pilecka, *Wybrane problemy samobójstw młodzieży*, Lublin 1995; *Psychologiczna analiza wybranych problemów funkcjonowania młodzieży*, red. R. Poprawa, Wrocław 2000; Ch. Klicpera, B. Gasteiger-Klicpera, *Emotionale und verhaltensbezogene Störungen im Kindes- und Jugendalter*, Wien 2006; B. Urban, *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Kraków 2005.

<sup>29</sup> Młodociani to osoby, które w chwili dokonania czynu nie ukończyły 21 lat i w czasie orzekania w pierwszej instancji 24 lat — art. 115 § 10 k. k.

<sup>30</sup> A. Kossowska, *Funkcjonowanie kontroli społecznej. Analiza kryminologiczna*, Warszawa 1992, s. 40; A. Siemaszko, *Granice tolerancji...*, op. cit., s. 364–390.

ubezwłasnowolnionej), który zdecydowanie nie koresponduje z jej indeterministycznym ujęciem w perspektywie symbolicznego interakcjonizmu,

- brak możliwości empirycznego wykazania słuszności bądź niesłuszności perspektywy reakcji społecznej,
- arbitralność kontroli społecznej,
- negacja indywidualnych cech jednostek i czynów będących obiektem reakcji,
- deprecjacja roli czynników przyczynowych oraz społecznej szkodliwości zachowań dewiacyjnych,
- skrajny relatywizm i determinizm teorii, powodujący odrzucenie wartości społecznych i znaczenia woli działającego podmiotu.

Niezależnie od formułowanych zarzutów należy podkreślić, iż kierunek ten przyczynił się do powstania nowego paradygmatu w kryminologii, a dzięki sugestiom jego przedstawicieli położony został nacisk na znaczenie nierzadko negatywnego wpływu instytucji kontroli społecznej na drogę życiową nieletniego i młodocianego przestępcy.

## Bibliografia

- Argyle M., *Psychologia stosunków międzyludzkich*, Warszawa 1991
- Beker H., *Outsiders. Studies in Sociology of Deviance*, New York 1963
- Błachut J., Gaberle, A., Krajewski, K., *Kryminologia*, Gdańsk 1999
- Braithwaite J., *Shame and Criminal Justice*, "Canadian Journal of Criminology" 2000, Vol. 42
- Durkheim E., *Zasady metody socjologicznej*, Warszawa 1968
- Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2000
- Klicpera Ch., Gasteiger-Klicpera B., *Emotionale und verhaltensbezogene Störungen im Kindes- und Jugendalter*, Wien 2006
- Kojder A., *Co to jest teoria naznaczania społecznego*, „Studia Socjologiczne” 1980, nr 3
- Kossowska A., *Funkcjonowanie kontroli społecznej. Analiza kryminologiczna*, Warszawa 1992
- Krajewski K., *Podstawowe tezy teorii naznaczania społecznego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1983, nr 1
- Krajewski K., *Wpływ zmian politycznych, ekonomicznych i społecznych na przestępczość oraz jej percepcję w społeczeństwie*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego im. Prof. S. Batawii”, 1995 nr 4
- Kubacka-Jasiecka D., *W poszukiwaniu tożsamości – od agresji potencjalnej do destruktywności*, [w:] *Dewiacja wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, red. B. Urban, Kraków 2001
- Lemert E.M., *Social Pathology. A Systematic Approach to the Theory of Sociopathic Behavior*, New York 1951
- Lemert E.M., *Human Deviance. Social Problems and Social Control*, Englewood Cliffs 1967
- Majchrzyk Z., *Nieletni, młodociani i dorośli sprawcy zabójstw. Analiza procesów motywacyjnych i dyspozycji osobowościowych*, Warszawa 2001
- Pawlica B., *Mechanizmy naznaczania społecznego. Socjologiczne studium teoretyczno-empiryczne*, Częstochowa 2001
- Pawłowska J., *Pojęcie dewiacji w teorii etykietowania*, „Studia Socjologiczne” 1985, nr 1
- Pilecka B., *Wybrane problemy samobójstw młodzieży*, Lublin 1995

- Psychologiczna analiza wybranych problemów funkcjonowania młodzieży*, red. R. Poprawa, Wrocław 2000
- Schneider H.J., *Przyczyny przestępczości. Nowe aspekty międzynarodowej dyskusji o teoriach kryminologicznych*, „Archiwum Kryminologii” 1998, T. XXIII–XXIV
- Siemaszko A., *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993
- Siemaszko A., *Spółeczna geneza przestępczości. Wokół teorii zróżnicowanych powiązań*, Warszawa 1979
- Siemaszko A., Gruszczyńska B., Marczewski M., *Atlas przestępczości w Polsce 4*, Warszawa 2009
- Tannenbaum A., *Crime and Community*, New York 1938
- Turner J.S., Helms, D.B., *Rozwój człowieka*, Warszawa 1999
- Tyszkiewicz L., *Od naturalizmu do humanizmu w kryminologii*, Katowice 1991
- Urban B., *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków 2000
- Urban B., *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Kraków 2005
- Weiner J.B., *Zaburzenia psychiczne w wieku dorastania*, Warszawa 1977

## **Labelling theory and the possibilities of its application in the context of modern juvenile delinquency in Poland**

### **Abstract**

This article deals with the issues concerning juvenile delinquency in modern Poland; its main goal is presenting the reflections of the representatives of the labelling theory

One of the negative results of the social-economic transformations in Poland is the increase in the number of offences by juvenile delinquents, and significant qualitative changes in this phenomenon.

The labelling theorists (E. Lemert, H. Becker, K. Erikson, J. Kitsuse, E. Schur, as well as A. Cicourel and E. Goffman), basing on the assumptions of symbolic interactionism (G. Mead), perceive deviation as a phenomenon originating in the process of social interactions. In the article, as the theoretical background, the author presents the views of two classic representatives of the theory: H. Becker and E. Lemert, and outlines the approach of a modern researcher in the labelling theory, J. Braithwaite.

In sum, the social reaction theory can be applied in explaining the influence that social changes – especially economic ones – may have on the structure of crime and the functioning of the law enforcement and judicial systems.

Despite its considerable achievements, a critical analysis of the labelling theory enables identifying certain limitations and drawbacks of the concept. However, regardless of the formulated doubts, it is worth noticing that the theory has contributed to the creation of a new paradigm in criminology and, following the suggestions of the labelling theorists, more emphasis has been put on the significance of the – often negative – influence of the social control institutions on the life of a juvenile delinquent.